

Doris Lesing

PREDGOVOR ZA ZLATNU BELEŽNICU

Ovaj roman ima sledeći oblik:

Njegov skelet, ili okvir, nazvan *Slobodne žene*, predstavlja konvencionalni kratki roman, od oko 60000 reči, koji može da funkcioniše samostalno. Međutim, roman je podeljen na pet celina, raspoređenih u četiri beležnice, crnu, crvenu, žutu i plavu. Te beležnice vodi Ana Vulf, glavna junakinja *Slobodnih žena*. Njih ima četiri, a ne jedna jer ona, kao što sama priznaje, mora da razdvoji stvari jedne od drugih, iz straha od haosa, od bezobličnosti – od raspadanja. Završetak beležnica je pod pritiskom, unutrašnjim i spoljašnjim; preko stranica je precrtana debela crna linija. Ali kada budu završene, iz njihovih fragmenata može da se stvori nešto novo, *Zlatna beležnica*.

Na stranicama beležnica, vode se rasprave, izriču teorije i dogme, lepe etikete i analizira, ponekad toliko uopštenim glasovima i reprezentativnim za svoje doba da bi, poput likova iz srednjovekovnih moraliteta, mogli da ponesu imena poput gospodin Dogma i gospodin Ja-sam-slobodan-jer-nigde-ne-pripadam, gospođica Moram-naći-ljubav-i-sreću i gospođa Moram-biti-dobra-u-svemu-što-radim, gospodin Gde-su-prave-žene i gospođica Gde-su-pravi-muškarci, gospodin Lud-sam-jer-svi-tako-kažu i gospođica Probati-sve-u-životu, gospodin Dižem-revoluciju-dakle-postojim i gospodin i gospođa Ako-izađemo-na-kraj-sa-malim-problemima-zaboravićemo-da-se-ne-usuđujemo-da-pogledamo-u-ochi-velike. Ali oni se takođe međusobno odražavaju, predstavljaju aspekte jedno drugoga, uzajamno utiču na mišljenje i ponašanje – oni međusobno *jesu*, tvoreći time celinu. U unutrašnjoj Zlatnoj beležnici, stvari su se spojile, podele su nestale, javlja se bezobličnost sa prestankom fragmentacije – dolazi do trijumfa druge teme, teme jedinstva. Ana i Amerikanac Sol Grin se „raspadaju”. Njih dvoje su ljudi, sumanut, nazovite ih kako hoćete. Oni se „raspadaju” jedno u drugo, u druge ljude, razbijaju lažne obrasce koje su stvorili od svoje prošlosti, a obrasci i formule kojima su se poštapali – nestaju. Oni sada slušaju jedno drugom misli, prepoznaju se u drugome. Sol Grin, koji je Ani zavidio, sada je podržava, savetuje je, predlaže joj temu za sledeću knjigu, *Slobodne žene* – što je ironičan naslov, koji počinje rečenicom: „Dve žene su bile same u stanu u Londonu”. A Ana, koja je bila ljubomorna na Sola do tačke ludila, posesivna i zahtevna, pruža Solu novu lepu beležnicu, *Zlatnu beležnicu*, što pre toga nije htela da učini, predlažući mu tako temu za njegovu sledeću knjigu, napisavši u njoj prvu rečenicu: „Na sasušenom brežuljku u Alžiru, vojnik je posmatrao odsjaj mesečine na svojoj pušci”. U unutrašnjoj Zlatnoj beležnici, koju njih oboje pišu, nema više razlike između Sola i Ane, kao ni između njih i ostalih ljudi u knjizi.

Naravno, o temi „raspadanja” – ponekad se desi da, kada ljudi puknu, dožive samozlečenje, a njihovo unutarne biće odbacuje lažne dihotomije i podele – pisali su ranije i drugi, kao i ja posle ove knjige. Ali osim jedne pripovetke pre nje, ovo je bilo prvi put da o tome pišem. Ovde je to predstavljeno sirovije, bliže iskustvu, pre nego što je iskustvo

uspelo da se uobliči u misao i obrazac – možda i mnogo vrednije, jer se radi o sirovom materijalu.

Ali niko nije primetio središnju temu, jer je knjiga odmah doživela omalovažavanje, kako od strane naklonjenih kritičara, tako i od neprijateljskih, koji su o njoj pisali da govori o ratu polova, ili kao o korisnom oružju za žene u ratu polova.

Još od tada se nalazim na pogrešnom položaju, jer je poslednje što sam želela bilo da ne podržim žene.

Želela sam da potpuno raskrstim sa temom pokreta ženske emancipacije – koji naravno podržavam, jer žene su građani drugog reda, što one energično i ubedljivo ističu u mnogim zemljama. Moglo bi se reći da one imaju uspeha, makar u meri da neko hoće da ih ozbiljno sasluša. Različiti ljudi, koji su ranije prema njima gajili neprijateljstvo ili bili ravnodušni, kažu: „Podržavam njihove ciljeve, ali mi se ne sviđaju piskavi glasovi i njihovi ružni neotesani maniri”. To je neizbežan i lako prepoznatljiv stadijum u svakom revolucionarnom pokretu – reformatori moraju očekivati kako će ih se odreći oni koji su presrećni što uživaju u onome što je za njih izboreno. Iako ne verujem da će se pokret ženske emancipacije mnogo promeniti – ne zato što su njegovi ciljevi pogrešni, već stoga što je jasno da će kataklizme, kroz koje prolazimo, razneti čitav svet u nove obrasce. Dok stignemo do kraja života, ciljevi ženske emancipacije će nam se verovatno činiti beznačajnim i zastarelim.

Ali ovaj roman nije glasnogovornik ženske emancipacije. U njemu su opisane različite ženske emocije agresivnosti, neprijateljstva, ogorčenja. Ovaj roman ih je stavio na papir. A to što su mnoge žene mislile, osećale, doživljavale, ispostavilo se kao veliko iznenađenje. Neki su se odjednom latili mnogih starinskih oružja, od kojih su, kao i obično, glavne bile primedbe poput: „Ona je neženstvena”, „Ona mrzi muškarce”. Izgleda da je taj refleks neuništiv. Muškarci, zajedno sa mnogim ženama, tvrde da su sifražetkinje defeminizovane, da su muškobanjaste i surove. Ne mogu da se setim da sam ikada čitala o društvima u kojima su žene tražile više nego što im je prirodom dato, a da nije bila opisana slična reakcija muškaraca – i pojedinih žena. Mnoge žene su se razljutile kada su pročitale *Zlatnu beležnicu*. Poslednja stvar koju bi žene naglas rekle jeste ono što jedna žena upućuje drugoj, ono što mrmrljaju i kukaju u kuhinji, o čemu tračare, ono što objašnjavaju u svom izlivu mazohizma – da sve to slučajno ne bi čuo neki muškarac. Žene su tolike kukavice jer su dugo vremena bile u nekoj vrsti ropstva. Još uvek je malo žena spremno da čvrsto stanu iza onoga što stvarno misle, osećaju, doživljavaju sa čovekom koga vole. Većina žena će poput kučeta podviti rep kada joj muškarac kaže: nisi ženstvena, agresivna si, ponižavaš me kao muškarca. Verujem da svaka žena, koja se uda ili koja uzima za ozbiljno muškarca koji se služi ovakvim pretnjama, zaslužuje sve što joj se događa. Jer takav muškarac je siledžija, ne zna ništa o svetu u kojem živi, niti o njegovoj istoriji – muškarci i žene su u prošlosti igrali bezbrojne uloge, i to još uvek čine, u različitim društvima. Takav muškarac je neznalica, ili se boji da ne iskoraci iz utabane staze – rečju, kukavica... Sva ova zapažanja sam napisala sa tačno istim onim osećajem kao kada sam u davnoj prošlosti pisala jedno pismo: Sigurna sam da će sve što se danas uzima kao zauvek dato već u sledećoj deceniji biti počišćeno.

(Zašto onda pisati romane? Zbilja, zašto? Verovatno da bismo nastavili da živimo *kao da...*)

Neke knjige se ne čitaju na pravi način jer su preskočile izvesni stadijum u mišljenju, pretpostavile kristalizaciju informacije o društvu koja se još nije odigrala. Ova knjiga je pisana kao da su stavovi pokreta za žensku emancipaciju već postojali. Prvi put je objavljena pre deset godina, 1962. Da je danas prvi put objavljena, mogla bi da se pročita bez reakcije – stvari su se veoma brzo promenile. Izgubila se izvesna hipokrizija. Recimo, pre deset, ili čak pet godina – beše to još uvek vreme oglašivanja o seksualni poriv – romane i drame su pisali muškarci koji su bili ogorčeno kritični prema ženama (iz SAD, ali i iz Britanije), koje su predstavljali kao mučiteljke i izdajice, a posebno kao osobe koje podrivaju i slabe muškarca. Ovakvi stavovi od pisaca muškaraca su uzimani kao nepromenljivi i prihvatani kao čvrsta filozofska osnova, kao potpuno normalni – u njima niko nije video mržnju prema ženama, agresivnost ili neurozu. Oni još uvek opstaju, naravno, ali stvari se popravljaju, u to nema sumnje.

U pisanje ove knjige sam bila toliko udubljena da nisam ni razmišljala kako će biti primljena. Moja zaokupljenost nije poticala samo otuda što je ovu knjigu bilo teško napisati – imati na umu njen plan od početka do kraja – nego i zbog onoga što sam učila dok sam je pisala. Moguće je da kada čovek sebi nametne neku krutu strukturu i ograničenja, kroz njih se promoli neki novi materijal, tamo gde se najmanje očekuje. Prilikom pisanja su izvirale razne ideje i iskustva koja nisam prepoznavala kao svoja. Ali aktuelno vreme pisanja – ne samo iskustva koja su u njega utkana – beše stvarno traumatično i na kraju me je promenilo. Kada sam izašla iz ovog procesa kristalizacije i predala rukopis izdavaču i prijateljima, shvatila sam da sam napisala traktat o ratu polova i ubrzo otkrila da tu dijagnozu ništa više ne može da promeni, šta god budem rekla.

No, srž knjige, njena organizacija, sve u njoj, implicitno i eksplicitno govori da ne smemo razdvajati stvari, da ne smemo stvarati nepropusne pregrade između njih.

„Ropstvo. Sloboda. Dobro. Loše. Da. Ne. Kapitalizam. Socijalizam. Seks. Ljubav...” govori Ana u *Slobodnim ženama* i najavljuje temu... uzvikuje je, objavljujući motiv uz doboše i fanfare... ili sam barem ja to tako zamislila. Baš kao što sam verovala da bi u knjizi *Zlatna beležnica* unutrašnji odeljak pod nazivom *Zlatna beležnica* mogao da bude centralna tačka, da nosi težinu čitave stvari, da izriče tvrdnje.

Ali ne.

Druge teme su ušle u proces stvaranja ove knjige, u ključno vreme za mene – misli i teme koje sam godinama držala u glavi, najednom su se našle na okupu.

Jedna je glasila da nije moguće naći roman koji opisuje intelektualnu i moralnu klimu u Britaniji pre sto godina, sredinom devetnaestog veka, na način na koji je Tolstoj to učinio za Rusiju, ili Stendal za Francusku. (Na ovom mestu, nužno je da izrekнем izvesnu ogradu.) Kada pročitamo *Crveno i crno* ili *Lisjena Levena*, možemo da upoznamo Francusku kao da smo u njoj živeli. Pročitati *Anu Karenjinu* znači upoznati Rusiju. Ali nikada nije napisan veoma koristan viktorijanski roman. Hardi pripoveda kako izgleda biti siromašan, imati imaginaciju širu od mogućnosti jednog uskogrudog vremena, biti žrtva. Džordž Eliot se trudila. Ali mislim da je kazna koju je platila kao viktorijanska žena bila ta što je morala da pokazuje da je dobra žena, čak i kada to nije bila po licemernom sudu tog vremena – ona mnogo toga ne razume prosto zato što je moralna. Možda je najbliži bio Meredith, taj neverovatno potcenjeni pisac. Trolop je pokušavao da se dohvati teme, ali mu je nedo-

stajalo širine. Ni u jednom romanu ne pronalazimo takvu energiju i sukob ideja na delu kao u biografiji Vilijama Morisa.

Naravno, moj pokušaj je pretpostavio da filter u vidu ženskog pogleda na život ima istu valjanost kao i muški filter... Ostavivši taj problem po strani, ili još bolje, uopšte ga ne uzevši u obzir, odlučila sam da bi se ideološka klima sredine dvadesetog veka najbolje „osetila“ među socijalistima i marksistima, jer su se velike debate u naše doba odvijale unutar različitih poglavlja socijalizma; pokreti, ratovi, revolucije, od strane njihovih učesnika posmatrani su kao pokreti različitih vrsta socijalizma ili marksizma, u nadiranju, stagnaciji ili povlačenju. (Mislim da bi barem trebalo da priznamo mogućnost da ljudi u budućnosti neće na naše vreme gledati kao mi, baš kao što i mi različito gledamo na revolucije u Engleskoj i Francuskoj, pa čak i u Rusiji, od savremenika tih događaja.) Ipak, „marksizam“ i njegovi različiti izdanci su svuda doprinosili bujanju ideja, koje su se odmah, čim bi bile „puštene iz boce“, upijale i postajale deo običnog razmišljanja. Ideje koje su pre trideset ili četrdeset godina bile ograničene na krajnju levicu, pre dvadeset godina su prožele čitav levi spektar, a u poslednjih deset godina su postale uobičajeno mesto u društvenoj misli, od leve do desnice. Nešto što se toliko potpuno upilo ne može više da ima tu snagu, ali je bilo dominantno u svoje vreme, a u romanu, koji sam pokušavala da napišem, moralo je da ima centralno mesto.

Još jedna misao, kojom sam se dugo vremena poigravala, glasila je da glavni karakter mora biti neka vrsta umetnika, koji pati od „blokade“. To je stoga što je tema umetnika – slikara, pisca, muzičara, recimo – već neko vreme bila dominantna u umetnosti. Sreće se kod svakog većeg pisca, pa i onih koji to nisu. Arhetipovi umetnika i njegove slike u ogledalu, poslovnog čoveka, odavno su prisutni u našoj kulturi, pri čemu se jedan prikazuje kao neotesan i neosetljiv, a drugi je stvaralac, istančanog senzibiliteta i nepojmljivih patnji, užasne samoživosti koja mu se, pak, oprašta zbog onoga što pruža zauzvrat – kao i biznismenu, na sasvim istovetan način. Naviknuti smo na ono što imamo, pa smo zaboravili da je umetnik-kao-egzemplar nova tema. Junaci od pre stotinu godina često nisu bili umetnici. Oni su bili vojnici, graditelji imperije i istraživači, sveštenici i političari – što je bilo loše za žene, koje su se jedva izborile da budu Florens Najtingejl. Samo su čudaci i ekscentrici želeli da budu umetnici, i još su za to morali da se bore. Ali da bih temu „umetnika“, „pisca“, primenila na naše vreme, odlučila sam da je razvijem tako što ću tom stvaranju podariti blok, i potom raspravljati o razlozima za njega. To je trebalo da bude povezano sa nepodudarnošću između dominantnih problema, rata, gladi, siromaštva i krhkosti pojedinca koji pokušava da ih oslika. Ali ono što je bilo nepodnošljivo, što se više nije moglo trpeti, beše taj monstruozno izolovani, monstruozno narcistički uzor na pijedestalu. Izgleda da su mladi, na svoj način, ovo prozreli i promenili, stvorivši vlastitu kulturu u kojoj stotine i hiljade ljudi stvara filmove, asistira u snimanju, izdaje razne vrste novina, pravi muziku, slika slike, piše knjige, snima fotografije. Figuru izolovanog, kreativnog, senzitivnog umetnika oni su ukinuli tako što su je umnožili u stotine i hiljade. Taj trend je došao do svoje krajnosti, tako da se očekuje reakcija na njega, kao što to uvek biva.

Tema „umetnika“ morala je da se poveže sa još jednom, temom subjektivnosti. Kada sam počinjala da pišem, na pisce se vršio pritisak da ne budu „subjektivni“. Taj pritisak je nastao u okrilju komunističkog pokreta, pošto se socijalna književna kritika razvila u Rusiji

u devetnaestom veku. Nju je stvorila grupa izvanredno talentovanih ljudi, od kojih je najpoznatiji bio Belinski, koji su umetnost, a posebno književnost, koristili u borbi protiv carizma i represija. Ona se brzo raširila, našavši eho u ovoj zemlji pedesetih godina, u temi „služenja cilju“. U komunističkim zemljama je još uvek moćna. Na nivou običnog života, često se izražava kao „briga o glupim ličnim stvarima dok Rim gori“ – i takvom stanovištu je teško odoleti, pošto dolazi od najbližih i najdražih, od ljudi koji ulivaju poštovanje, koji se, recimo, bore protiv rasnih predrasuda u Južnoj Africi. No, romani, pripovetke, umetnost svake vrste, tokom vremena postaju sve ličniji. U Plavoj beležnici, Ana piše o svojim predavanjima: „Umetnost je u srednjem veku bila zajednička, neindividualna; nastajala je iz grupne svesti. Bila je bez podsticaja bolne individualnosti umetnosti iz buržoaske ere. Jednoga dana, napustićemo egoizam individualne umetnosti. Vratićemo se umetnosti koja neće izražavati čovekove samopodele i razdvojenost od njegove sabraće, nego njegovu odgovornost prema njima. Umetnost Zapada sve više postaje vrisak mučenja, koji beleži bol. Bol postaje naša najdublja stvarnost...“ Govorila sam nešto poput ovoga. Pre tri meseca, usred predavanja, počela sam da mucam i nisam mogla da završim...”

Ana je mucala zato što je nešto izbegavala. Kada je jednom nastupio pritisak ili struja, nije više bilo načina za izbegavanje – nije bilo načina da se *ne bude* intenzivno subjektivan: moglo bi se reći da je to bila dužnost pisca u ono vreme. Ona se nije mogla ignorisati, nije se mogla pisati knjiga o zidanju mosta ili brane, a da se ne razvijaju um i osećanja ljudi koji u tome učestvuju. (Mislite li da je ovo karikiranje? Uopšte nije! Ovo *ili/ili* je u srcu književne kritike u komunističkim zemljama.) Na kraju sam shvatila da se iz ove dileme, nelagodnosti oko pisanja o „banalnim ličnim problemima“, može izaći ako se prizna da ništa nije lično, u smislu jedinstveno vlastitog. Pišući o sebi, čovek piše o drugima, pošto njegovi problemi, bolovi, zadovoljstva, osećanja – zajedno sa nesvakidašnjim i izvanrednim idejama – ne mogu biti samo njegovi. Način da se čovek lati problema „subjektivnosti“, te šokirajuće zaokupljenosti krhkim pojedincem koji je istovremeno uhvaćen u eksploziju užasnih i čudesnih mogućnosti, jeste da se ona sagleda kao mikrokosmos i tako razbiju granice ličnog, subjektivnog, da se lično učini opštim, a privatno iskustvo – barem ono kako mislimo kao deca, „Ja sam se zaljubila“ ili „Ja osećam ovo ili ono, ili mislim ovo ili ono“ – kao što život često čini, pretoči u nešto šire. Na kraju krajeva, odrastanje podrazumeva sticanje svesti da je naše jedinstveno i neverovatno iskustvo nešto što su zapravo svi doživeli.

Još sam imala ideju da ako je knjiga uobličena na pravi način, ona će dati vlastiti komentar o konvencionalnom romanu – rasprave o romanu traju još otkako se on rodio, one nisu novijeg datuma, kao što bi pomislio čitalac savremenih akademskih rasprava. Prikazati kratki roman *Slobodne žene* kao zaključak i sažetak te mase materijala značilo je dati komentar o konvencionalnom romanu, opisati razočaranje autora kada je nešto završeno: „Kako je malo to što sam rekla o istini, koliko sam neznatno uspela da dočaram svu tu složenost; kako je moguće da ova mala, uredno spakovana stvar bude istinita, kada su moja iskustva bila toliko gruba i naizgled bezoblična?“

Ali moj glavni cilj je bio da uobličim knjigu koja će biti svoj vlastiti komentar, koja će biti nemi sud – da govorim kroz način na koji je ona oblikovana.

Kao što rekoh, to je prošlo nezapaženo.

Jedan od razloga je taj što je knjiga više u evropskoj, nego u engleskoj romanesknoj tradiciji. Ili bolje reći, nego u engleskoj tradiciji kako je danas sagledavamo. Jer u engleske romane se ubrajaju *Klarisa* i *Tristram Šendi*, *Tragični komedijanti* i Džozef Konrad.

Ipak, nema sumnje da ako odabere roman ideja, pisac samom sebi nameće izvesna ograničenja – provincijalizam naše kulture je toliko snažan. Na primer, decenijama sa naših fakulteta izlaze generacije mladića i devojaka koji s ponosom kažu: „Ja ne znam ništa o nemačkoj književnosti”. To je neka vrsta mode. Viktorijanci su dosta znali o nemačkoj književnosti, ali su mirne duše mogli da dozvole sebi da ne znaju ništa o francuskoj.

A što se tiče ostalog – uopšte nije slučajnost što su mi inteligentne kritike stizale od ljudi koji su marksisti ili su to nekada bili. Oni su razumeli šta sam pokušavala da kažem. To je stoga što marksizam posmatra stvari u celini i u njihovim međusobnim odnosima – ili barem se trudi da to čini, njegova ograničenja nisu ovde relevantna. Osoba na koju je uticao marksizam ozbiljno shvata činjenicu da će neki događaj u Sibiru imati odraza na čoveka koji živi u Bocvani. Mislim da je marksizam u naše vreme, izuzmemo li formalne religiozne pokrete, bio prvi pokušaj stvaranja svetskog uma, svetske etike. No, otišao je u pogrešnom pravcu, nije mogao da odoli podelama i cepanjima na sekte i verovanja, poput svih drugih religija. Ali je to ipak bio pokušaj.

Ovo spominjanje kritičara, njihovog nastojanja da shvate šta sam pokušavala da izrazim, dovodi me u opasnost da kod ljudi izazovem zevanje. Publika se toliko navikla na prepucavanja između književnika i kritičara, dramskih pisaca i kritičara, da se ponaša kao da pred sobom ima posvađanu decu. „Eto, opet su se dokačili”, pomisliće oni uz uzdah. Ili: „Vi pisci pokupite sve lovorike, ili makar pažnju – zašto onda stalno mislite da ste oštećeni?” I publika je u pravu. Iz razloga u koje se ovde neću udubljivati, prva vredna iskustva iz spisateljskog života su mi pružila dublje uvide o kritičarima i prikazivačima. Ali što se tiče romana *Zlatna beležnica*, izgubila sam te uvide jer je većina kritika bila isuviše glupa da bi bila istinita. Kada sam konačno povratila ravnotežu, shvatila sam u čemu je problem. Pisci u kritičarima traže svoj *alter ego*, svoje inteligentnije sopstvo, koje shvata ono što pisac traži, koje o njemu sudi jedino na osnovu toga da li je on postigao taj cilj ili ne. Još nikada nisam srela pisca koji, kada bi se suočio sa tim retkim bićem, pravim kritičarom, ne bi odmah zaboravio na svoju paranoju i sa zahvalnošću ga pažljivo saslušao – jer je našao ono što misli da mu je potrebno. Ali to što on, pisac, traži, nemoguće je. Zašto bi se očekivalo od tog čudnog bića, savršenog kritičara (kakav se ponekad stvarno nađe), ili bilo kog drugog da stvarno razume šta pisac pokušava? Konačno, postoji samo jedna osoba koja plete tu konkretnu pripovest, jedina kojoj je posao da to radi.

Nemoguće je prikazivačima i kritičarima da pruže ono što navodno pružaju – i za čim pisci tako detinjasto žude.

Razlog je taj što kritičari za to nisu obrazovani; njihova obuka se odvija suprotnim smerom.

Ona počinje kada dete ima pet ili šest godina, kada pođe u školu. Počinje sa ocenama, nagradama, „mestima”, podelom učenika prema sposobnostima, zvezdicama i, još uvek u mnogim mestima, masnicama od batina. Taj mentalitet gledalaca konjske trke dovodi do sledećeg: „Pisac X je nekoliko koraka ispred pisca Y. Pisac Y zaostaje. U poslednjoj knjizi se pisac Z pokazao boljim od pisca A”. Dete se od samog početka obučava da razmišlja na

ovakav način, u kategorijama poređenja, uspeha i promašaja. To je sistem eliminacije: slabiji bivaju obeshabreni i ispadaju iz trke; to je sistem programiran da stvori nekoliko pobednika koji će uvek međusobno da se nadmeću. Verujem – mada ovo nije mesto da bih to dublje obrazložila – da talenti koje svako dete poseduje, bez obzira na njegov zvanični „IQ“, mogu ostati s njim čitavog života, obogaćujući i njega i sve ostale, ako se ti talenti ne posmatraju kao roba čiji uspeh ima određenu novčanu protivvrednost u kladionicama.

Druga stvar koja se uči od početka glasi da ne treba verovati vlastitom sudu. Deca se uče da budu potčinjena autoritetima, da druge ljude pitaju za mišljenje i odluke, da ih usvajaju i povinuju im se.

Kao u političkoj sferi, dete se uči da je slobodno, da demokratski izražava slobodnu volju i mišljenje, da živi u slobodnoj zemlji, da donosi vlastite odluke. U isto vreme, ono je zarobljenik pretpostavki i dogmi svoga vremena, koje ono ne dovodi u pitanje, jer mu nikada nije rečeno da one postoje. U vreme kada mlad čovek stasa u godine da bira između umetnosti i nauke (još uvek uzimamo zdravo za gotovo kako je taj izbor neizbežan), on često odabere umetnost jer oseća da tu postoji humanost, sloboda, izbor. Ali on ne zna da je njega sistem već oblikovao – ne zna da je sam taj izbor rezultat lažne dihotomije ukorenjene u srcu naše kulture. Oni koji ovo osećaju, koji ne žele više da se podvrgavaju tom oblikovanju, imaju sklonost da odlaze, da polusvesno, instinktivno traže posao u kojem neće biti podeljeni jedni protiv drugih. U svim našim institucijama, od policije do univerziteta, od medicine do politike, malo pažnje se poklanja onima koji odlaze – taj proces eliminacije se odvija sve vreme i veoma rano se isključuju oni koji bi bili originalni reformisti, ostavljajući tako ljude koje privlače stvari kakve jesu. Mladi policajac odlazi iz službe jer ne voli ono što mora da radi. Mlada učiteljica odlazi iz škole, njen idealizam nailazi na zatvorena vrata. Ovaj društveni mehanizam teče skoro neprimetno – ali je dovoljno moćan da naše institucije čini krutim i represivnim.

Deca koja su provela mnoge godine u takvom sistemu za obuku postaju kritičari i prikazivači, i ne mogu da pruže ono za čim autor tako šašavo traga – imaginativan i originalan sud. Ali ono što mogu i što vrlo dobro čine, jeste da kažu autoru u kojoj meri se knjiga ili pozorišni komad slažu sa savremenim obrascima osećanja i mišljenja – koliko su u skladu sa klimom razmišljanja. Oni su poput lakmus papira. Oni su poput vetrokaza – neprocenjivi. Oni su najosetljiviji barometri javnog mišljenja. Kod njih se ranije uočavaju promene raspoloženja i mišljenja nego bilo gde, osim u polju politike, jer to su ljudi čije je obrazovanje bilo upravo takvo – da mišljenje traže izvan sebe, da se prilagođavaju autoritativnim figurama ili, kako se neko predivno izrazio, „prihvaćenom mišljenju“.

Može biti da ne postoji drugačiji način da se ljudi obrazuju. Moguće je, mada ja u to ne verujem. U međuvremenu, koristilo bi da se makar stvari nazovu pravim imenom. Idealno bi bilo da se svakom detetu neprestano govori, tokom njegovog školovanja, sledeće: „Nalaziš se u procesu indoktrinacije. Još nismo stvorili obrazovni sistem koji ne bi bio sistem indoktrinacije. Žao mi je, ali ovo je najviše što možemo. Ono čemu te ovde učimo jeste amalgam savremenih predrasuda i izbora u našoj kulturi. I najovlaštniji pogled na istoriju pokazaće kako ovo stanje ne traje večno. Tebe uče ljudi koji su se prilagodili režimu misli, kojem su temelje udarili njihovi prethodnici. To je sistem koji samog sebe produžava. Oni među vama, koji su najotporniji i najindividualniji, biće zamoljeni da napuste sistem i nađu

načina da sami sebe obrazuju – da obrazuju vlastito prosuđivanje. Oni koji ostanu, moraju zapamtiti za sva vremena da su u procesu oblikovanja kako bi izašli u susret uskim i konkretnim potrebama ovog društva.”

Kao i drugi pisci, stalno dobijam pisma od mladih ljudi iz raznih zemalja, posebno iz SAD, koji pišu teze i eseje o mojim knjigama. Svi oni kažu: „Molim vas, dajte mi spisak članka o vašem delu, kritičara koji su o vama pisali, autoriteta”. Takođe postavljaju pitanja o hiljadu nebitnih detalja, ali za koje su im rekli da su važni. Neretko to izgleda kao neki dosije iz odseka za imigraciju.

Takvim zahtevima odgovaram na sledeći način: „Dragi studente. Mora da ste poludeli. Zašto bi neko trošio mesece i godine pišući o jednoj knjizi, ili čak o jednom piscu, kada ima stotine knjiga koje čekaju da ih neko pročita. Vi ne shvatate da ste žrtva opasnog sistema. A ako ste vi sami odabrali moje delo za vašu temu, i ako stvarno morate da napišete tezu – a verujte da mi je veoma drago ako ono što sam napisala može da vam bude od pomoći – zašto onda to ne pročitate, donesete vlastiti sud i testirate ga u vlastitom životu i iskustvu. Ne obraćajte pažnju na profesore Belog i Crnog”.

„Poštovani pišče”, uzvraćaju oni. „Ja moram da znam mišljenje stručnjaka, jer ako ih ne navedem, profesor mi neće dati prelaznu ocenu.”

Takav je sistem u čitavom svetu, identičan od Urala do Jugoslavije, od Minesote do Mančestera.

Suština je u tome da smo toliko navikli na njega da ne vidimo više koliko je loš.

Ali ja na to nisam uspela da se priviknem, jer sam napustila školu sa četrnaest godina. Ponekad mi je zbog toga bilo žao, i verovala sam da mi je promaklo nešto dragoceno. Danas sam zahvalna što sam imala sreće. Posle izlaska *Zlatne beležnice*, dala sam sebi zadatak da otkrijem kako funkcioniše književna mašinerija, da istražim proces u kojem se stvaraju kritičari i prikazivači. Pregledala sam bezbroj ispitnih eseja i nisam mogla da verujem očima; sedela sam na časovima na kojima se predavala književnost i nisam mogla da verujem ušima.

Možda ćete reći: preterujete, nemate prava da to kažete, jer i sami priznate da nika da niste bili deo sistema. Ali ja mislim da to uopšte nije preterivanje, i da je reakcija nekog sa strane utoliko vrednija jer nudi sveže gledište, koje neće biti iskrivljeno pristrasnošću prema pojedinim tipovima obrazovanja.

Ali posle ovog istraživanja, nije mi više bilo teško da odgovorim na svoja pitanja: zašto su oni toliko provincijalni, lični, uskogrudi? Zašto oni sve atomizuju i umanjuju, zašto su tako fascinirani detaljem, a nezainteresovani za celinu? Zašto oni u tumačenju reči *kritičar* uvek traže grešku? Zašto oni pisce posmatraju kao da su u međusobnom sukobu, a ne da jedni druge dopunjavaju... Oni su, prosto, učeni da ovako razmišljaju. A dragocena osoba koja razume šta radite, čemu težite, koja vam može uputiti savet i stvarnu kritiku, skoro uvek se nalazi izvan književne mašinerije, pa čak i izvan univerzitetskog sistema. Možda je to student koji tek počinje, i još uvek je zaljubljen u književnost, ili je misleća osoba koja mnogo čita, sledeći vlastiti instinkt.

Studentima koji su proveli godinu ili dve pišući tezu o jednoj knjizi govorim sledeće: „Postoji samo jedan način da se čita, a to je da se po knjižarama i bibliotekama prevrću knjige, biraju i čitaju samo one koje vas privlače, koje ćete ostaviti kada vam dosade, preskaču delovi koji vas zamaraju. Nikada, nikada nemojte čitati nešto samo zato što osećate

da morate, ili zato što je to u trendu, ili je deo nekog pokreta. Ne zaboravite da knjiga, koja vam je bila dosadna kada ste imali dvadeset ili trideset godina, sa četrdeset ili pedeset godina može da vam otvori vrata – i obrnuto. Ne čitajte knjigu kada za nju nije pravo vreme. Setite se da pored svih odštampanih knjiga, postoji još toliko koje nikada nisu ušle u štampu, koje nikada nisu bile napisane – čak i danas, u doba prisilnog poštovanja prema pisanoj reči, istorija i društvena etika se uče pomoću priča, a ljudima koji su dresirani da razmišljaju samo na osnovu onoga što je napisano (nažalost, skoro svi proizvodi našeg obrazovnog sistema ne mogu da postignu ništa više od ovoga), promiče ono što im se odigrava pred očima. Na primer, istoriju crne Afrike još uvek drže u tajnosti crni pripovedači i mudraci, crni istoričari i vračevi – to je jedna usmena istorija, koja se čuva na bezbednom odstojanju od grabljivih belaca. Na svakom mestu, samo ako otvorite um, naći ćete istinu u rečima koje *nisu* zapisane. Stoga ne dopustite da vas vodi pisana reč. Iznad svega, trebalo bi da znate da je činjenica da morate provesti godinu ili dve nad jednom knjigom ili autorom znak da su vas loše učili – trebalo je da vas uče da čitanjem krčite puteve od jedne simpatije do druge, da sledite vlastite intuitivne osećaje o onome što čitate; to je ono što bi trebalo da razvijate u sebi, a ne sposobnost citiranja drugih ljudi“.

Nažalost, za ovo je skoro uvek prekasno.

Neko vreme je izgledalo kao da će poslednja studentska pobuna promeniti stvari, kao da je njihovo nestrpljenje zbog oveštalih stvari koje ih uče dovoljno jako da one budu zamjenjene nečim svežim i korisnim. Danas se čini da je pobuna završena. Šteta. Tokom tih veselih meseci u Americi, dobijala sam pisma u kojima su mi javljali kako su studenti na predavanjima odbijali da prihvate školski program, donoseći umesto toga knjige po vlastitom izboru, za koje su mislili da najviše imaju veze sa njihovim životima. Bila su to emotivna predavanja, ponekad sa izlivima nasilja i besa, ali uzbudljiva, na njima je vrvelo od života. Naravno, to je moglo da se desi samo kod nastavnika koji su za to imali simpatije, koji su bili spremni da se sa studentima pobune protiv vlasti – i spremni da podnesu posledice. Postoje nastavnici koji znaju da je način na koji moraju da uče pogrešan i dosadan – srećom, ima ih dovoljno da, uz malo sreće, sruše ono što ne valja, uprkos tome što su studenti izgubili polet.

U međuvremenu, postoji zemlja u kojoj...

U kojoj je, pre trideset ili četrdeset godina, jedan kritičar napravio spisak pisaca i pesnika koje on lično smatra vrednim u književnosti, odbacivši sve ostale. Ovaj spisak je naširoko obrazložio u štampi, jer je Spisak odjednom postao predmet mnogih rasprava. Milioni reči su napisane za i protiv njega – formirale su se, čak, škole i sekte pristalica i protivnika. Ta rasprava se i danas nastavlja... a ovakvo stanje stvari se nikome ne čini jadnim ili smešnim...

U kojoj postoje kritičarske knjige ogromne složenosti i učenosti, koje se originalnim delom (romanima, dramama, pripovetkama) često bave iz druge ili treće ruke. Ljudi koji pišu te knjige sačinjavaju jedan sloj na univerzitetima širom sveta – oni su međunarodni fenomen, gornji sloj fakulteta sa odsecima za književnost. Njihovi životi protiču u kritikovanju, kao i u međusobnom kritikovanju. Oni svoju aktivnost smatraju važnijom od originalnog dela. Dešava se da student književnosti više vremena provede čitajući kritiku i kritiku kritike, umesto poeziju, romane, biografije, priče. Velikom broju ljudi se ovakvo stanje stvari čini normalnim, a ne jadnim ili smešnim...

U kojoj sam nedavno čitala pismeni sastav jednog mladića o *Antoniju i Kleopatri*, napisan za polaganje maturalnog ispita. Bio je to originalan rad, koji je odražavao ushićenje dramom, što je osećaj koji bi svaki nastavnik književnosti trebalo da stvori kod učenika. Sastav je učeniku vraćen uz obrazloženje: ne mogu oceniti ovaj rad jer u njemu niste navodili stručnu literaturu. Malo je nastavnika kojima bi se ovo učinilo jadnim i smešnim...

U kojoj će ljudi, koji sebe smatraju obrazovanima, sposobnijim i prefinjenijim od običnih ljudi, koji ne čitaju, prići piscu i čestitati mu na dobrom prikazu u novinama – ali neće smatrati da je nužno i da pročitaju tu knjigu, pa čak ni da pomisle da njih zapravo samo interesuje uspeh...

U kojoj, kada izađe knjiga na neku temu, recimo o posmatranju zvezda, iznenada se pojavi mnoštvo kolega, društava, televizijskih programa, koji pišu autoru i mole ga da dođe i govori o posmatranju zvezda. Poslednja stvar koja bi im pala na pamet jeste da pročitaju knjigu. Ovakvo ponašanje se smatra potpuno normalnim, a ne smešnim...

U kojoj mladi čovek ili žena, prikazivač ili kritičar, koji je od svih knjiga autora pročitaju samo jednu o kojoj je napisao tekst, o autoru pišu pokroviteljski, ili kao da im je čitava ta stvar dosadna, ili kao da razmišljaju sa koliko zvezdica da ocene autorov rad – koji je možda napisao petnaest knjiga i ima književni staž od dvadesetak godina – dajući autoru uputstva šta i kako da napiše u sledećoj knjizi. Nikome to ne izgleda besmisleno, pogotovo ne toj mladoj osobi, kritičaru ili prikazivaču, koga su godinama učili da o svakome govore visoka i analizira ga stavku po stavku, od Šekspira nadalje.

U kojoj profesor arheologije može pisati o južnoafričkom plemenu, koje ima razvijeno znanje o biljkama, lečenju i psihološkim metodama: „Zapanjujuće je da ti ljudi nemaju pisanog jezika...” I niko ne misli da je to besmisleno.

U kojoj, prilikom obeležavanja Šelijeve jubileja, u istoj nedelji u tri različita književna časopisa, trojica mladih ljudi, identičnog obrazovanja, sa istih univerziteta, mogu da napišu kritički prikaz o Šeliju, podarivši mu najblaže moguće komplimente, u istom tonu, kao da mu čine veliku čast što ga uopšte spominju – i niko ne misli da to ukazuje kako u našem književnom sistemu nešto ozbiljno škripi...

Konačno... ovaj roman je za autora i dalje jedno od najpoučnijih iskustava. Evo primera. Deset godina pošto sam ga završila, dobila sam u jednoj nedelji tri pisma o njemu, od troje inteligentnih, dobro informisanih, savanih ljudi koji su se potrudili da mi napišu pismo. Jedan možda i dalje živi u Johaneshburgu, drugi u San Francisku, treći u Budimpešti. A ja sedim ovde u Londonu i čitam ih u isto vreme, ili jedno za drugim, i zahvalna sam im, i oduševljena da to što sam napisala može da stimuliše i prosvetli ljude, ili da ih razljuti. Ali jedno pismo u potpunosti govori o ratu polova, o surovosti muškaraca prema ženama, i o surovosti žena prema muškarcima, a autorka pisma je tome posvetila stranice i stranice jer ona – u tome nije jedina – ništa drugo ne može da vidi u knjizi.

Drugo pismo je o politici – autor je verovatno stari komunističar kao ja – dok se druge teme ne spominju.

Takva dva pisma su, prvih nekoliko godina posle izlaska knjige, bila najčešća.

Treće pismo – u početku su takva bila retka, ali sada ih je sve više – napisao je čovek koji u knjizi vidi samo temu duševne bolesti.

Ali sva ona govore o istoj knjizi.

Naravno, ovakve slučajnosti pomažu da se čovek iznova zapita šta ljudi vide kada čitaju neku knjigu, zašto jedna osoba vidi sve po jednom obrascu i ništa drugo, i koliko je verovatno da autor ima jasnu sliku o knjizi koju njeni čitaoci gledaju na sasvim različite načine.

Tako mi je iz ovih misli proizašao novi zaključak: da ne samo što je detinjasto od pisca da nastoji da svi čitaoci vide ono što on želi da vide, da svi oni shvate oblik i cilj romana kako je on to zamislio, nego i da je takva piščeva želja znak da ni on sam nije razumeo nešto najfundamentalnije. A to je zaključak da je knjiga živa i potentna, plodonosna i spremna da rasplamsa misao i raspravu samo onda kada njen plan, oblik i namere nisu sasvim shvaćene, jer trenutak u kojem se to ostvari označava trenutak u kojem se ništa više iz nje ne može izvući.

A kada struktura i oblik knjige postanu čitaocu jasni kao da je autor, možda je to znak da je treba skloniti u stranu, kao predmet koji je svoje odslužio, i latiti se nečeg novog.

Juna 1971. godine.

*(S engleskog preveo **Predrag Šaponja**)*